

УДК: 159.923.2:34.01

© Підчасов Є.В., 2015 р.

<http://orcid.org/0000-0001-5057-4828>

Є.В. Підчасов

Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ПРАВΟΣВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

У статті розглядаються питання правової соціалізації, як елемента загального процесу соціалізації особистості, і роль правосвідомості у реалізації цього процесу, означено роль і засоби правового виховання в контексті правової соціалізації, визначено зв'язок морально-етичних та правових норм.

Ключові слова: соціалізація особистості, правова соціалізація, правосвідомість, правове виховання, правовий освітній простір, взаємодія «особистість-суспільство», правові інститути.

Е.В. Подчасов

СОЦИАЛИЗАЦИЯ ЛИЧНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ПРАВОСОЗНАНИЯ И ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ

В статье рассматриваются вопросы правовой социализации, как элемента общего процесса социализации личности, и роль правосознания в реализации этого процесса, обозначена роль и способы правового воспитания в контексте правовой социализации, определена связь морально-этических и правовых норм.

Ключевые слова: социализация личности, правовая социализация, правосознание, правовое воспитание, правовое образовательное пространство, взаимодействие «личность-общество», правовые институты.

E.V. Pidchasov

PERSONALITY SOCIALIZATION IN THE CONTEXT OF LEGAL CONSCIOUSNESS AND LEGAL NURTURING

The given paper considers the issues of legal socialization as an element of the general process of personality socialization as well as a role of legal consciousness in this process realization, describes the role and methods of legal education in legal socialization context, defines moral/ethical and legal norms relation.

Key words: personality socialization, legal socialization, legal consciousness, legal education, legal educational space, personality-society interaction, legal institutes.

Актуальність обраного питання зумовлена тим, що в сучасному суспільстві можна відзначити вкрай низький рівень правової культури й правової свідомості людей і передусім його політичної еліти. Криза морально-правових цінностей актуалізує проблеми правового регулювання суспільних відносин на усіх рівнях (економічному, політичному, право-

вому та ін.), що проектує у майбутнє становлення законності та правопорядку у державі та у світі. Рівень відповідності соціально-психологічних явищ уявленням про справжнє правове суспільство та правомірну поведінку окремих його суб'єктів, визначається у сфері правової психології та заснований, в першу чергу, на потребах, почуттях, емоціях, переживаннях людей.

Розглядаючи формування системи права в контексті суспільних відносин історично, необхідно зазначити, що суспільство тільки тоді стало дійсним суспільством (у сьогоднішньому його розумінні), коли виникла потреба і почала здійснюватись регуляція суспільних стосунків. Спочатку напрацьовувались морально-етичні норми взаємодії окремих його членів та правила існування взаємин, пізніше ці норми закріплювались домовленістю між членами суспільства, усно чи письмово, у вигляді нормативних установ, актів, законів. І саме в цей час виникає потреба у залученні (пристосування, підкорення тощо) окремої людини до норм та правил суспільства – тобто до системи законів і прав у суспільному співіснуванні. Фактично, в цей же час виникають передумови соціалізації особи, як залучення до соціуму, яка безперечно включає і систему правових відносин.

Досвід свідчить, що тільки тоді правотворча і правозастосовча діяльність у суспільних відносинах стає ефективною, коли в цих процесах разом з організаційними початками пріоритетне місце займає і свідома, самоорганізуюча діяльність особистості, розумова аналітична робота, творчість. При вивченні цих процесів у правотворчості й правозастосуванні теорія права формулює тему правосвідомості і правової культури як ключових факторів ефективної соціалізації особистості.

Виникає питання, в якому ступені осмислене, свідоме відношення суспільства й індивідів до права веде до необхідного правового стану суспільства, до появи правових норм, в якому ступені ставлення людини до права впливає на правомірну або неправомірну поведінку і, відповідно, веде до соціалізації або десоціалізації особистості.

З цього виходить і **мета** даної роботи – визначити фактори та засоби соціалізації особистості в контексті її правової частини, тобто залучення особи до системи суспільних правових норм – правової соціалізації.

Аналіз останніх досліджень свідчить, що на сьогодні існує низка наукових доробок стосовно проблеми формування правосвідомості, в яких детально досліджуються окремі аспекти даної проблеми. Особливий внесок у дослідження правосвідомості як категорії правових стосунків зробили вітчизняні вчені О.О. Бандура, В.А. Бачинін, В.В. Головченко, А.А. Козловський, С.І. Максимов, О.А. Менюк, М.Г. Назаренко, М.І. Панов та інші [1; 6; 9; 11].

Цілком очевидно, що характер правової поведінки залежить від рівня

правової культури й правосвідомості окремої людини [13]. Їх рівень закладається як в процесі набуття соціального та особистісного досвіду (які формують самосвідомість особистості), так і у процесі правового виховання, що здійснюється суспільними інститутами [12]. А обсяг правового виховання багато в чому визначається рівнем правової культури й правосвідомості окремих суспільних верств населення [13]. Тобто, ми спостерігаємо тісний зв'язок, взаємообмін між двома складовими процесу правової соціалізації – правовими інститутами, як представниками суспільства, і особистістю, як активним членом цього суспільства. І не можна сказати, що будь яка зі складових має перевагу, це може спостерігатись лише на певних етапах розвитку (як суспільства та його інститутів, так і особистості) чи в певних ситуаціях суспільної взаємодії. Тобто, враховуючи вище означене, можна сказати, що людина як член суспільства виступає одночасно не тільки об'єктом, а й суб'єктом права. Так, наприклад, в період формування правових норм ключову роль відіграють потреби, духовні й моральні цінності та настрої людей, після встановлення ж цих норм (прийняття їх як настанови) вже самі норми починають регулювати поведінку особистості. І так до наступного витка цієї взаємодії.

Така постановка проблеми піднімає питання впровадження морально-правових норм, які закріплені у вигляді законів, після відповідного їх прийняття, через транслявання, пояснення їх для широких верств населення, виховання на їх основі зростаючого покоління. Це і є, за своєю сутністю, процесом правового виховання та навчання. Але, як і будь яке навчання, якщо воно здійснюється у вигляді приписів, воно матиме лише формальний результат закріплення у свідомості об'єкта припису. Щоб особа мала роль суб'єкта правових відносин, це навчання повинно мати меті усвідомлення людиною правових норм, опрацювання на рівні свідомості, усвідомленого прийняття, і тільки тоді можна говорити про гнучку, творчу позицію людини (тепер вже особистості) в рамках правового суспільного поля. Особливо важливого значення це набуває це в світлі основної мети соціально-правових стосунків і впровадження правових норм – регуляції взаємин «людина-суспільство» (і «людина-людина» в її рамках), які можуть бути ефективними тільки на тлі правосвідомості всіх сторін цієї взаємодії.

Розглянемо означені сторони правової складової соціалізації поглиблено. *Суспільство* – це складний організм, в якому всі елементи тісно взаємопов'язані і від діяльності (реалізації) кожного з них залежить ефективність життєдіяльності суспільства в цілому.

В цьому організмі кожну секунду народжуються нові люди і нові взаємини – людей потрібно навчити, щоб вони стали самостійними членами суспільства, активними учасниками його життя, здатними навчати

нове покоління, а взаємини потрібно регулювати таким чином, щоб вони сприяли саме такому розвитку людини.

Процес засвоєння індивідом соціальних норм, культурних цінностей і зразків поведінки суспільства, до якого він належить, називається *соціалізацією*. Він включає передачу і оволодіння знаннями, уміннями, навичками, формування цінностей, ідеалів, норм і правил соціальної поведінки.

Як бачимо, навіть у загальному визначенні поняття соціалізація, акцентується на оволодінні людиною системою суспільних норм, які в рамках правової психології визначаються як система правових норм, а це дозволяє стверджувати, що правова соціалізація є невід'ємною, ключовою характеристикою загального процесу соціалізації особистості [12]. І саме ця задача покликані вирішувати суспільні правові інститути.

Прийнято виділяти два рівні правової соціалізації – первинну (засвоєння норм і цінностей дитиною) та вторинну (засвоєння норм і цінностей дорослою людиною).

Як зазначалось, процес соціалізації взаємобумовлений – з одного боку особистість як суб'єкт і об'єкт суспільних стосунків, з іншого суспільство яке транслює правові норми через агентів соціалізації (конкретні люди відповідальні за навчання соціальним нормам і цінностям) та інститути соціалізації (установи, що впливають на процес соціалізації, спрямовують його). В рамках рівнів правової соціалізації, у первинній агентами виступають батьки, рідні, друзі, вчителі (тобто найближче оточення), інститутами – сім'я, школа, групи однолітків, а у вторинній – агентами виступають представники адміністрацій, підприємств, державних органів, юристи (спеціалізований рівень), інститутами виступають держава, її органи, університети, ЗМІ тощо.

В цьому сенсі, досвід державотворення беззаперечно свідчить, що проголошений в Україні конституційний принцип "верховенства права" не може бути втілений у життя без існування високоякісної системи правової освіти та виховання, які будуть охоплювати всі вікові групи та широкі верстви населення. Обґрунтуванням такого висновку є така мотивація, на думку Б.М. Бім-Бада, «освіта є провідним і визначаючим початком соціалізації, головним інструментом культурної спадкоємності поколінь. Вона знаходиться в динамічній взаємодії з людиною, що розвивається, (враховуючи вікові можливості і обмеження) і процесами її стихійної соціалізації. Освіта виступає і як чинник, і як засіб соціалізації» [10].

Відповідно, *правова соціалізація* надає формуючу дію на свідомість індивіда в процесі його соціально-правової взаємодії, коли здійснюється обмін значущою інформацією між ним і іншими суб'єктами права. Це може відбуватися як при стихійному впливі на людину різних соціальних і природних чинників, що вимагає свідомого вибору форми поведінки, так і

при цілеспрямованій дії на нього створеної впливовими агентами соціалізації системи суспільних механізмів, важливою складовою яких є правова освіта [2].

Правова освіта і виховання, як нерозривно пов'язані між собою форми соціального впливу, є найважливішими сторонами єдиного процесу соціалізації, суть якої полягає в русі суб'єктів до значущих цілей, заданих суспільством і опосередкованих не тільки зовнішньою соціокультурною реальністю, але і внутрішнім духовно-етичним і інтелектуальним потенціалом особи, що розвивається. У процесі правового виховання особистість-суб'єкт, що підпадає під виховний вплив, розвиває в собі здібності до об'єктивної критики і самокритики, самоаналізу і рефлексії, очищенню від соціально-міфологічних помилок і самокоректуванню своєї суспільної діяльності в рамках соціального морально-правового механізму суспільства [13].

Правовий освітній простір, в якому протікають процеси правової соціалізації, став необхідною компонентою сучасного світового інформаційного простору, що формується на базі новітніх технологій, і надає значну дію на індивідуальну і суспільну правосвідомість [2].

В той же час, проблеми правової освіти безпосередньо діють на процеси формування правосвідомості, як одного з базових витоків світогляду, посилюються суперечністю патернів правової культури, що переживає трансформаційний період свого розвитку [13]. Це вносить протиріччя у правосвідомість особистості та, як результат, порушує ефективність взаємодії «особистість-суспільство» і, відповідно, процес правової соціалізації людини.

Як бачимо, визначаючи особливості правової соціалізації, крім зовнішнього виховного впливу, важливою складовою є активність самої особистості, що проявляється у формуванні правосвідомості. Правосвідомість є підставою для розвитку праворозуміння (О.Ф. Скакун), права й ефективності правореалізації (О.І. Деменко). З метою термінологічної визначеності візьмемо за основу визначення правосвідомості, яке надане авторами монографії «Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні» – «*Правосвідомість* – це сукупність оціночних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, страт, окремого громадянина або суспільства в цілому) до права й чинного законодавства, а також практика його застосування, правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях» [13, 12].

Формування правосвідомості здійснюється протягом усього процесу соціалізації особистості. Основним фактором формування правосвідомос-

ті особистості виступає соціальне середовище, з яким взаємодіє людина, і яке представлено [3; 4; 6; 12]:

- по-перше, сукупністю соціальних, політико-правових інститутів, суспільних організацій, соціальних спільнот, в межах яких індивід реалізує певні соціальні ролі і набуває бажаних соціальних статусів;

- по-друге, це безпосередня сукупність ролей і статусів, що суспільство пропонує людині;

- по-третє, елементами соціально-правового середовища, що визначають соціалізацію особистості, виступає сукупність існуючих соціальних та правових норм, цінностей, знань, звичок і навичок, умінь, якостей, яких людина набуває, щоб відповідати потребам суспільства;

- по-четверте, соціальне середовище, правове поле охоплює сукупність соціальних, політико-правових інститутів і соціальних технологій виробництва, відтворення й передачі культурно-правових цінностей, норм.

Отже, підкреслимо, що формування правосвідомості – це процес, який триває протягом усієї життєдіяльності індивіда, оскільки вказаний процес відображає взаємодію суспільства й особистості щодо її розвитку як суб'єкта права. Вона притаманна цій взаємодії завжди, поки вона існує і виступає регулятором взаємодії з іншими членами і соціумом, як єдиним організмом.

Поняття, зміст, структура правосвідомості, поряд з сферою правової психології, є предметом дослідження загальної теорії держави та права, як науки про соціальні форми та інститути. Саме це поєднує психологічні аспекти морально-правової сфери особистості і правові механізми існування соціуму (суспільства, держави). Цим проблемам, у ході власних досліджень, значну увагу приділяли відомі теоретики права О.А. Лукашева, Г.В. Назаренко, Л.Й. Петражицький, М.А. Рейснер, Є.І. Фарбер, та інші [8; 9; 11]. Відповідно, з одного боку, під правосвідомістю розуміють сукупність ідей, уявлень, почуттів, які відображають ставлення суспільства до права, його структури, механізму правового регулювання суспільних відносин. З іншого боку, правосвідомість можна розглядати як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх позитивної (правової) поведінки [2].

Продуктивну в методологічному відношенні концепцію, що не зводиться до простої кальки соціально і загальнофілософського підходів до проблеми свідомості стосовно сфери права, запропонували О.Г. Дробницький і В.П. Желтова [3]. Ними були виділені наступні форми функціонування правосвідомості:

1) інституційна форма функціонування правосвідомості, існує у вигляді

документів і у формі живого процесу мислення, яке узгоджується із загальнообов'язковою нормою і підкоряється їй як критерію правильності, законодоцільності думок і рішень; це сфера «законоположень», «юридичного закону», «діючого права»;

2) неінституційна форма функціонування правосвідомості, або недокументальна і неофіційна форма правового мислення, волі і відчуттів, існує у вигляді живого процесу свідомості в його «неопредмеченому» вигляді, як морально-етичні норми і що фіксується в усній та письмовій формі (теоретичних працях, художній літературі, особистих документах тощо).

Отже, виконання суб'єктами суспільних відносин приписів правових норм, ефективність правореалізаційної діяльності залежить від розуміння та прийняття ними змісту цих приписів. Видання правових актів, як визнаних й закріплених моральних норм, з одного боку, і їх втілення на практиці, з іншого, свідчить про існування режиму законності, встановлення і зміцнення якого є одним із проявів правосвідомості суспільства. З іншого, правосвідомість суб'єктів права визначає сутність і принципи системи законодавства, шляхи його реалізації, визначає правові методи і форми вирішення соціально-економічних завдань на певних етапах розвитку держави. Таким чином, свідомість є психічним відображенням дійсності, відповідно правосвідомість — правової дійсності, що дозволяє суб'єктам впливати на соціальну дійсність, здійснюючи процес правової соціалізації [12; 13].

Визначаючи поняття правового виховання як процес правової соціалізації особистості, сприйняття нею вимог права, його результативного значення, слід підкреслити, що воно повинне бути: системним, систематичним, цілеспрямованим та організованим [5].

Визначаючи *компоненти правовиховної роботи* зазначимо, що під *формами* правовиховної роботи розуміють організовану систему правового навчання та виховання, яка об'єднує різноманітні *методи* та *засоби* і спрямована на підвищення рівня правової культури, зміцнення дисципліни та законності, піднесення правової активності особистості [5]. Серед форм правового виховання виділяють такі основні, як правова освіта (навчання); правова пропаганда; правова просвіта; правова агітація; форми правомірної соціально-активної діяльності; правозастосовча практика; індивідуальна правовиховна робота; самовиховання та самоосвіта. Ці форми правовиховної реалізуються за допомогою різних засобів правового виховання, серед яких визначальними є: нормативно-правові акти, засоби масової інформації (радіо, телебачення, газети, журнали); культурно-освітні заклади (кінотеатри, театри, будинки культури, клуби); наукова і навчальна література тощо. Важливе місце у процесі правового виховання, поряд із формами та засобами, посідають і методи даного напрямку

виховання – такі як переконання, покарання, наочність, позитивний приклад, розв'язання юридичних казусів, заохочення, критика і самокритика, наслідування тощо. Метод правового виховання передбачає гуманний вплив вихователя на свідомість, почуття і волю вихованців невербальними і вербальними засобами з метою формування у них активної позиції та позитивних якостей особистості. Його особливість полягає у тому, що він впливає на свідомість, психологію, почуття, ідеї, досвід, логіку особи, яка добровільно перевтілює їх у мотиви поведінки, що надалі керують її діями. Ключова роль методів пов'язана насамперед з тим, що вони, з одного боку, обумовлюють характер взаємовідносин між вихователями та вихованцями, а з іншого – саме використання широких і прогресивних методів правового виховання надає змогу досягти мети у правовиховній роботі [5].

Як зазначалось, суб'єкти права у процесі своєї життєдіяльності постійно перебувають в соціальному середовищі, яке впливає на них через певну сукупність факторів та умов соціального характеру, що отримали назву багаторівневої системи соціальних інститутів. Соціальне середовище досить динамічна категорія, воно потребує постійного регулятивного впливу. Саме правові норми регулюють поведінку суб'єктів у межах даного середовища [5]. І у нашій суспільній свідомості повинно сформуватися розуміння того, що сучасне право, засноване на етичних і моральних цінностях, повинне стати основним регулятором соціальних відносин.

Також ми визначили, що процеси виникнення, розвитку і функціонування права безпосередньо пов'язані саме із свідомою діяльністю суб'єктів суспільних відносин [5]. В результаті означеної взаємодії соціальних інститутів й агентів соціалізації (виховний вплив) та особистості (активне свідоме опрацювання норм) формуються певні *компоненти правосамосвідомості*, що складають її зміст і визначають ефективність такої взаємодії. Серед цих компонентів виділимо декілька ключових, які свідчать про ефективність формування правосвідомості – це, *правова поведінка, рівень інтелектуального розвитку, прагнення до самовдосконалення, самосвідомість та правова культура*. Кожен з цих компонентів володіє власними характерними рисами в сфері правової соціалізації особистості [12].

Як йшлося вище, поведінка регульована нормами права, отримала назву правової. У юридичній літературі *під правовою поведінкою* розуміють соціально значиму, усвідомлену поведінку індивідуальних чи колективних суб'єктів, регульовану нормами права, що тягне за собою юридичні наслідки. Даної точки зору щодо поняття правової поведінки дотримуються і українські науковці. Так О.Ф. Скакун зазначає, що правова поведінка – це соціальна поведінка особи (дія чи бездіяльність) свідомо-вольового характеру, регульована нормами права, що тягне за собою

юридичні наслідки [5].

Правове виховання постійно взаємодіє з *інтелектуальним розвитком* особистості, суть якого полягає в оволодінні вихованцем певною сукупністю знань про суспільство, природу, навколишнє середовище. Процес розумового виховання необхідно розглядати, з одного боку, як розвиток у особистості розумових сил і здібностей, діалектичного, абстрактного, евристичного, а також системного мислення, а з іншого — оволодіння за допомогою розумових операцій моральними, етичними, соціальними, правовими та іншими нормами соціальної взаємодії [5].

Процес постійного розвитку, сходження забезпечує *прагнення самовдосконалення* і самовияву (С.Л. Рубінштейн). Психологічна сутність в ставленні особистості до себе, її самовдосконалення полягає в тому, що в ній закладена здатність до самоусвідомлення. Пізнання своїх особливостей допомагає людині змінювати себе, визначати та корегувати свої дії [10].

Самосвідомість – це особлива форма свідомості. Вона відображає рівень розвитку свідомості та її спрямованість. Якщо свідомість орієнтована на весь об'єктивний світ, то самосвідомість на частину, найважливішу для людини – внутрішній світ. За допомогою самосвідомості особистість пізнає свою сутність, а саме властивості свого характеру, пізнавальну, емоційно-вольову сферу, потреби, ціннісні орієнтації тощо. В процесі самосвідомості людина виступає одночасно як суб'єкт і як об'єкт пізнання. Центральними структурними компонентами самосвідомості є феномени саморегуляції, самооцінки, самоаналізу. Самосвідомість розвивається, змінюється, збагачується протягом життя людини [10]. Одним з компонентів самосвідомості є усвідомлення норм права і їх цінності, значущості для особистості, можливості застосування у взаємодії, в яку задіяний суб'єкт, тобто правосвідомість суб'єкта, що визначає особливості його поведінки.

Складовою даного поняття є і *правова культура*. Правова культура суспільства — охоплює всі правові явища у динаміці їх розвитку, характеризується та визначається станом загальної культури населення, якістю національного законодавства, існуванням гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина, рівнем правосвідомості, станом правопорядку, законності та юридичної практики. Правова культура окремих громадян або соціальних груп є своєрідним поєднанням правової культури суспільства та правової культури окремих осіб, які утворюють ці групи, а правова культура особистості є похідною від правової культури суспільства. Відповідно правова культура особистості складається з правової свідомості, правових знань, правових переконань, правової поведінки, діяльності з реалізації норм права, правових почуттів та передбачає її соціально-

правову активність, нетерпимість до протиправної діяльності [5; 12].

Усі ці компоненти правосвідомості формуються в процесі правового виховання шляхом набуття позитивних уявлень, поглядів, цінностей, почуттів та емоцій і є тією ланкою яка забезпечує успішну соціалізацію особистості.

Отже, з проведеного аналізу, можна стверджувати, що успішна загальна соціалізація особистості забезпечується, чи не в першу чергу, ефективністю своєї правової складової (правова соціалізація), яка реалізується через тісну взаємодію двох ключових факторів – правового виховання та правосвідомості громадян.

Висновки. Узагальнюючи викладене вище, можна дати таке визначення: *правове виховання* — це цілеспрямована, організована, послідовна, систематична та системна діяльність з боку держави, її органів, установ та організацій, інших учасників правовиховної діяльності з метою формування у особистості належного рівня *правової свідомості та правової культури*, законслухняності, правомірної поведінки, а також прагнення до соціально-правової активності [5]. Це зумовлює включення механізмів *правової соціалізації як компоненту загальної соціалізації особистості*, адже правові норми відображують певний шар суспільних відносин.

Дієве використання правового виховання в контексті правової соціалізації можливе тільки за умови наявності відповідних вимогам часу інноваційних виховних програм і підходів, науково обґрунтованої методології і конкретних дидактичних методів навчання, розвиненої інфраструктури соціальних інститутів, продуманої стратегії і обґрунтованої тактики навчання, кваліфікованих кадрів і фахівців.

Література

- 1.Бандура О.О. Система цінностей права та її природні підвалини (основні риси) / О.О.Бандура / Антропологія права: філософський та юридичний виміри. — Матеріали міжнародного «круглого столу». 3-5 грудня 2010 р. — Львів: ЛНУ імені Івана Франка. — С. 45-53.
- 2.Гуляихин В.Н. Юридическое образование как фактор и средство правовой социализации российских граждан / В.Н. Гуляихин // Современное образование. Право и образование. — №10. — 2010. — С. 59-70.
- 3.Дробницкий О.Г. Моральная философия. Избранные труды / Дробницкий О.Г. — М.: Гардарики, 2002. — 518 с.
- 4.Єрмоленко Д.О. Правосвідомість молоді: теоретико-правові засади. Монографія / Д.О. Єрмоленко. — Запоріжжя: Клас. приват. ун-т, 2012. — 291 с.
- 5.Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник / О.В. Зайчук, Н.М.Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.

6. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність / Калиновський Ю.Ю. — Х. : Право, 2008. — 288 с.
7. Лозовой В.О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальної практики: монографія / В.О. Лозовой, Л.М. Сідак. — Х.: Право, 2006. — 256 с.
8. Лукашева Е.А. Общая теория прав человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. — М.: НОРМА, 1996. — 520 с.
9. Назаренко Н.Г. Общая теория права и государства / Н.Г. Назаренко. — М.: Ось-89, 2001. — 175 с.
10. Педагогическая антропология / Авт.-сост. Б.М. Бим-Бад. — М.: Изд-во УРАО, 1998. — 576 с. — (Библиотека антропологии).
11. Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности: эмоциональная психология / Л.И. Петражицкий. — Изд. 2-е. — М.: URSS, 2010. — 311 с. — (Из наследия мировой философской мысли. Социальная философия).
12. Підчасов Є.В. Правосвідомість як форма соціалізації особистості / Є.В. Підчасов // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. — Х.: ХНПУ, 2012. — Вип. 42. Частина II. — С. 114-126.
13. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін. — Х.: Право, 2009. — 352 с.